

Janusz Rieger
Uniwersytet Warszawski

Od kiedy Ukrainki noszą *kołtki*, *serhy* i *ożerelje*?¹

Oczywiście nie chodzi tu o ozdoby kobiece: kolczyki i naszyjnik czy kołnierz (wyraz *ożerelje* mógł mieć dwa znaczenia), bo te noszone były od czasów niepa-miętnych, co dobrze dokumentują wykopaliska archeologiczne, lecz o nazwy tych ozdób, a mamy tu wiele nieporozumień.

Punktem wyjścia do niniejszych rozważań stały się zapisy w księdze sądowej kamienieckiej z r. 1566, przechowywanej w Państwowym Archiwum Historycznym w Kijowie, gdzie w testamencie Prokopa syna Wasieczkowej („Testamentalis Recognitio procopy filij wasieczkowa”) czytamy: „Item *Serhy* srebrnych para” oraz z 1572 (?) r., a tu w testamencie niejkiej Waśkowej („testament Waszkowy”) znajdujemy wyszczególnienie przedmiotów, a wśród nich „Sthyry *Serhi* para *kołthkow* par piencz. *Ozerelie* z opsligiem *ozerelie* Sołkowe kithaiczane” a dalej „*kolthek* Swientego iana głowa” [59v]. W polskim tekście mamy niewątpliwie wyrazy ukraińskie: cytaty a może zapożyczenia, a w *kolthek* – zapożyczenie adaptowane. Tak czy owak wyrazy te świadczą o istnieniu wówczas odpowiednich leksemów *kołtki* (*kołtki*), *serhy*, *ożerelje* w ówczesnym języku ukraińskim.

Na najdawniejsze polskie zapiski sądowe Ukrainy zachowane w archiwum historycznym w Kijowie pisane po polsku zwrócił mi uwagę w 1958 r. prof. Mieczysław Gębarowicz, którego zachowuję we wdzięcznej pamięci. W archiwum kijowskim znalazłem wówczas dalsze zapiski polskie, wypisywałem je także później i zgromadziłem mikrofilmy. Kilka lat temu moja współpracownica dr Dorota A. Kowalska znalazła kolejne księgi i korzystając z rozwoju techniki sfotografowała je (fotografie są znacznie bardziej czytelne niż mikrofilmy). Powstała rozprawa doktorska, która – mam nadzieję – niedługo pojawi się drukiem. Tekst zacytowany na wstępie otrzymałem od D. Kowalskiej, za co jej serdecznie dziękuję, a pochodzi on z tej właśnie rozprawy.

¹ Artykuł dedykuję Profesorowi Bogdanowi Walczakowi na jego jubileusz (nie wiem jakim cudem nie dotarł w swoim czasie do organizatorów księgi mu poświęconej).

Kołtki

Słownik etymologiczny języka ukraińskiego powołuje się na współczesne zapisy w atlasie gwar zakarpackich J. Dzendzeliwskiego. *Słownik języka ukraińskiego* podaje dialektalne **КОВТКИ** ‘сережки’ (‘kolczyki’) cytując Kotlarewskiego i Frankę.

Słownik języka staroukraińskiego XIV-XV w. wyrazu nie notuje. *Słownik języka ukraińskiego XVI-XVII w.* cytuje wyraz za słownikiem Pamby Beryndy z 1627 r. (podaję w zapisie uproszczonym): „**КОЛТОКЪ** ч. (*cmn.* kołtek) сережка: усеряга, оусерязь: наушница, серга, колток (1627 ЛБ 140)”; warto przypomnieć, że słownik Beryndy jest słownikiem cerkiewnoślowiańsko-ukraińskim, więc *kołtok* należy tu do języka żywego (zeszyt z tym zapisem wyszedł niedawno, więc autor hasła w słowniku etymologicznym ukraińskim nie mógł go znać). Współczesny słownik ukraiński Busła wymienia *kołt* jako dawną (XI-XVIII w.) ozdobę metalową, podwieszaną do nakrycia głowy.

T. Minikowska, szukając wnikliwie pierwowzoru dawnego polskiego *kołtki*, sięgnęła do kartoteki *Słownika staroruskiego* („kartB”), gdzie znalazła *kołtki* i *kołty* ‘kolczyki’ z 1435 r. Sprawdziłem w wydanych już tomach: *Słownik staroruski XI-XVII w.* wziął wyraz (także w postaci *kołty*) z dokumentów państwa moskiewskiego. Słownik Srezniewskiego, na który Minikowska też się powołuje, podaje *kołtki* z dwóch testamentów z XV w., z których jeden pochodzi niewątpliwie z państwa moskiewskiego. Ukraińskie *kołtki* cytuje ona z *Leksykonu* Beryndy z 1627 r. (por. wyżej) za słownikiem etymologicznym F. Sławskiego.

Tymczasem *Słownik staropolski* podaje „kołtka” – jako polskie (!) – z t. XVI *Akt grodzkich i ziemskich...*, z ziemi sanockiej, a więc z pogranicza polsko-ukraińskiego, w zapisie z 1443 r.: „Lucz de Bukowe... uxorem suam (*sc. actoris*) insequens in via et strata libera ipsam dehonestavit... et sibi *kolthky* ab auribus abstraxit”, a drugi przykład jeszcze dobitniej świadczy o tym, że mamy tu do czynienia z wyrazem używanym przez Ukraińców: „Receperunt... sex ornamenta argentea, que ipse mulieres Ruthenice solent deferre circa aures al. *coltkhy*” (kursywa moja – J. R.). Hasło (a więc mianownik) zrekonstruowano (nie wiadomo na jakiej podstawie) jako *kołtka* (a nie np. jako *kołtek*) ze znaczeniem ‘kolczyk, anellus, auriculae ornamentum’. Ostatecznie można by wyraz uznać za głosę staropolską, ale jako cytata, a nie zapożyczenie, choć wyraz w staropolszczyźnie był potem znany do początków XVII w., por. *Słownik etymologiczny języka polskiego* F. Sławskiego (t. II, s. 374), gdzie też zestawienie z ukr. dial. *kovtaty* i pol. dial. *kiełtać się*. Z kolei *Słownik polszczyzny XVI w.* zna *kołtek*, też *tołtek*, *tołstek* ‘kolczyk’ m.in. z Bielskiego i Budnego, a więc m.in. z utworów pisarzy „kresowych”.

Można więc powiedzieć, że wyraz *kołtki* ‘kolczyki’ język ukraiński znał co najmniej od początku XV w.

Serhy

Słownik etymologiczny języka ukraińskiego pisze o tym wyrazie: „сєпра, серєжка [...] запозичення з російської мови; р. сєрѣжа [...]”. W *Słowniku języka staroukraińskiego* i materiałach do słownika Tymczenki wyrazu brak.

Ani *Słownik języka ukraińskiego XVI-XVII w.*, ani *Słownik staroruski XI-XIV w.*, do litery „S” jeszcze nie doszły. *Słownik języka rosyjskiego XI-XVII w.* wyrazu nie notuje.

A. Brückner pisze krótko: *serga* ‘kolczyk’, w XVI wieku, z rus. *sierga*, skróconego z cerk. *usieręg*, prapożyczką z niem. *Ohrring*, tj. z goc. tegoż postaci: **ausahrings* (‘ucho’ – ‘pierścień’), nie mówi więc konkretnie o języku z którego wyraz zapożyczono.

Tak więc *serhy* (z *h!*) z księgi kamienieckiej z połowy XVI wieku to najstarsze poświadczenie tego wyrazu w języku ukraińskim.

Ożerelje

Wyraz może mieć m. in. znaczenia: ‘otwór w odzieży na głowę’, ‘kołnierz (rozmaitych rodzajów, według *Słownika starorosyjskiego XI-XVII w.* przeważnie z pereł, niekiedy złota z kamieniami szlachetnymi...)’ i ‘naszyjnik’.

Słownik etymologiczny języka ukraińskiego wyrazu nie podaje, ale też ze współczesnych, czy może raczej w miarę współczesnych słowników ukraińskich tylko słownik Żelechowskiego ma **ожереле** ‘Halskette, -band, -schnur’, tj. ‘naszyjnik’ (z powołaniem się na Maksymowycza), co powtarza za nim słownik Kuzeli i Rudnickiego (hasło **ожерелля**), a trzeba pamiętać, że autorzy tych słowników pochodzą z zachodniej Ukrainy.

Dla połowy XIX w. *Słownik polsko-cerkiewnoślawiańsko-ukraiński* T. Witwickego (wydany przez J. Dzendeliwskiego) podaje: „**podgardle** підгóрле, ожереліє”.

Słownik języka staroruskiego XI-XIV w. podaje ожереліє ‘воротник’ (‘kołnierz’) z 1282 z Prologu Łobkowskiego, którego nie potrafię zlokalizować (z cytatu, który podają w pisowni uproszczonej: **отяша има поясы и ожерелія и обнажена бывша риз своих**, wynika, że chodzi o część odzieży, ale czy o kołnierz?), oraz z *Pateryku Ławry Kijowsko-Peczerskiej* z r. 1406, 1526 bez cytatu. *Słownik języka starorosyjskiego XI-XVII w.* podaje cytat także z tego źródła (podają również w pisowni uproszczonej): „он же летя запяся вотолою за другую вѣть и не имея помощи удави(с) ожерельем” (wyraz *wotoła* oznaczał odzież wierzchnią). Lokalizacja jest w tym przypadku ukraińska.

W *Materiałach do słownika* J. Tymczenki znajdujemy: „ожерѣля, с. ср. ‘ожерелье’. *На шию ожерѣля зъ огонковъже*. Дн. Хан. 129” [a więc z pierwszej połowy XVIII w. – J. R.]. Z cytatu wynikałoby, że chodzi tu o kołnierz.

Zapisy z księgi kamienieckiej wskazują zapewne na ‘kołnierz’: „*Ozerelie z opsligam*”, bo tu rzecz związana z wyłogiem, kołnierzem, i może na ‘szal’: „*ozerelie Sołkowe kithaiczane*”, tj. z chińskiego jedwabiu. Byłoby to drugie potwierdzenie funkcjonowania wyrazu w języku ukraińskim.

*

A. Ławrinienko pokazała, że dokumenty ukraińskie, cytowane przez *Słownik języka staroukraińskiego XIV-XV w.*, nierzadko poświadczają wcześniejsze zapisy wyrazów staropolskich niż wynikałoby to ze źródeł *Słownika staropolskiego*. Cytowane wyżej zapiski sądowe pokazują, że podobnie o wyrazach ukraińskich możemy się dowiedzieć także ze źródeł polskich.

Literatura

1. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*. T. XVI Lwów 1894.
2. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 1927.
3. Minikowska T., *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 76.
4. *Słownik polsko-cerkiewnoślowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*. Opracował i przygotował do druku Josyp Dzendzeliwski. Warszawa 1997.
5. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. I-XXV. Wrocław 1966-2011.
6. *Słownik staropolski*, red. naczelny S. Urbańczyk. T. I-XI. Wrocław 1953-2002.
7. *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Red. В. Т. Бусел. Київ–Ірпінь 2001.
8. *Етимологічний словник української мови*. Т. 1-5, Київ 1982-2006.
9. Лавриненко А., *Польское языковое влияние в старукраинской деловой письменности*. Rzeszów 2008.
10. *Малоруско-німецький словар*, уложив Є. Желеховський. Т. I. Львів 1886.
11. *Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.)*. Т. I-VI, Москва 1988-2000.
12. *Словарь русского языка XI-XVII вв.* Вып. 1-27, Москва 1975-2006.
13. *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.* Red. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Т. 1-2. Київ 1977-1978.
14. *Словник української мови*. Т. IV. Київ 1973.
15. Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I-III. Санктпетрбург 1902-1912.
16. Тимченко Є., *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV-XVIII ст.* Т. 1-2. Підготували до видання В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ–Нью-Йорк 2003.
17. *Українсько-німецький словник*, склали З. Кузеля і Я. Рудницький при співпраці К. Маєра. Ляйпціг 1943.

SUMMARY

Since When Do Ukrainian Women wear *kołtky*, *serhy* and *ożerelje*?

Sometimes Polish juridical acts from Ukraine and from Polish-Ukrainian borderland note Ukrainian words earlier than the Ukrainian sources. For example, the word *kołtky* 'ear-rings' is recorded in Ukrainian dictionaries from the first half of the 17th c. and in Polish records from Sanok it appears (as a borrowing or quotation) already in the first half of the 15th c. Similarly *serhy*, another word denoting 'ear-rings', is qualified as a Russian borrowing in the *Etymological dictionary of the Ukrainian language* but it is noted in Polish juridical acts from Kamianets-Podilskyi from the middle of the 16th c. The word *ożherelje* 'collar, necklace', is written in Kyiv manuscript from the beginning of the 15th c., later it was recorded in Ukrainian sources from the first half of the 17th c. Thus, record from Polish juridical acts from Kamianets-Podilskyi from the middle of the 16th c. would be the second one, in addition coming from another part of the Ukrainian territory.